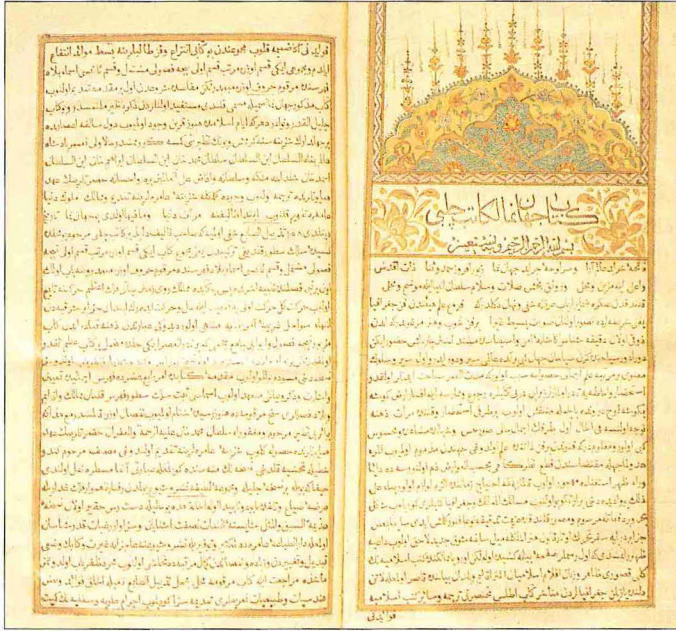

Cihannümâ'nın
Müteferrika
baskısının
ilk iki sayfası
(İstanbul 1145)

Doğu kaynaklı eserlerin sayısı ise 150'yi bulur. Aralarında *Kitâb-ı Bahriyye*, *Târih-i Hind-i Garbî*, *Acâibü'l-Letâ-yif ve Kitâbü'l-Muht* gibi eserlerin de bulunduğu Doğu menşeli kaynakların fazlalığı dolayısıyla *Cihannümâ*'nın bu telifi, XVII. yüzyıl ortalarına kadar İslâm coğrafya eserlerinin bibliyografyasını da vermektedir.

Cihannümâ'nın ikinci telifi ilkinden esaslı şekilde ayrı olduğu gibi doğrudan doğruya başka eserlere de bağlı değildir. Fizikî coğrafyaya ait oldukça ayrıntılı bir girişten ve Kristof Kolomb ile Macellan'ın ünlü keşif seyahatlerinin söz konusu edildiği genel bir bölümden sonra Kâtib Çelebi Batı kaynaklarını kullanarak eserine doğuda Japonya ve Asya'nın tasvirî coğrafyası ile başlamaktadır. Batı'ya ve İslâm dünyasına doğru ilerledikçe kitâbî kaynaklar dışında kendisi tarafından çeşitli yollarla toplanmış bilgiler ağırlık kazanmakta, Doğu ve Batı kaynakları ikinci plana düşmektedir. Müellif ele aldığı ülkelerin durumunu, idarî bölümlerini, saltanat şekillerini, siyasi yapılarını, halkın ahlâk ve âdetlerini, binalarını, su, hava, nehirler, dağlar ve bitkilerini, yetiştirilen ürünleri ayrıntılı şekilde anlatmıştır. İkinci telifte *Cihannümâ*'yı diğer Osmanlı coğrafya eserlerinden ayıran başlıca özellik, kıta tasnifine göre coğrafi bilgilerin düzenlendiği fasıllara yer verilmesidir. Burada dünyanın beş kıtası altıya bölünerek (Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellanika/Australya, Kutuplar), gerek Batı kaynakları gerekse İslâm coğrafyacılarının tasniflerin-

den farklı şekilde Japon adalarından başlanması esere sistematik bakımdan ayrı bir nitelik kazandırmıştır. Ancak Kâtib Çelebi'nin erken ölümü sebebiyle *Cihannümâ*'nın bu ikinci şekli de tamamlanamamıştır. Müellif eserin ikinci telifini Osmanlı Devleti sahasına kadar getirmiş ve ele aldığı son yer Van olmuştur.

Cihannümâ, İbrâhim Müteferrika'nın baştığı eserlerin on birincisi olarak 10 Muharrem 1145'te (3 Temmuz 1732) Müteferrika Matbaası'nda basılmıştır. Tam olmamakla birlikte çeşitli Batı dillerine çevrilmiş, ayrıca muhtasarları ve ilâveleri de yapılmıştır (bk. Babinger, s. 226 vd.).

İbrâhim Müteferrika, eseri ilki Asya'yı, ikincisi Avrupa'yı ve dünyanın geri kalan kısımlarını ihtiva etmek üzere iki cilt halinde neşretmeyi planladığı halde sadece Asya'yı anlatan bölümü yayımlayabilmiştir. Ayrıca "Tezvilü't-tâbi" adıyla yazdığı zeyil neşre esas olarak doğrudan müellif nüshasını kullanmıştır (*Cihannümâ*, s. 422). Kâtib Çelebi'nin derkenar* da verdiği bilgilerin bir kısmı basma nüshaya alınmadığı halde Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimaşki'nin verdiği aynı konuyla ilgili bilgiler metin içine alınmıştır. Ayrıca 422. sayfadan itibaren eserin sonuna kadar mevcut bilgiler, Dimaşki'nin *Cihannümâ* zeylinden bazan seçilerek ve kısaltılarak, fakat genel olarak bütününüyle yapılan nakillere dayanır. Müteferrika'nın esere ilâve ettiği kırk levha ve haritada Azerbaycan ve Anadolu'ya ait olanlar Ebû Bekir ed-Dimaşki'ye aittir. Diğerleri ise Avrupa

haritalarına göre hazırlanmıştır. Bundan dolayı matbu *Cihannümâ*, Kâtib Çelebi'nin telif ettiği orijinal nüsha esas olmak üzere İbrâhim Müteferrika tarafından yapılan ilâveli bir neşirdir.

Coğrafya alanında Doğu anlayışından Batı anlayışına geçişte önemli bir yere sahip olan *Cihannümâ*'nın gerek aslı ve matbu nüshası, gerekse Batı dillerine çevirileri birçok Batılı seyyaha, özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında coğrafi yerlerin tesbit ve tanınmasında önemli derecede yardımcı olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde aydın kitlenin görüş açısını da büyük ölçüde genişletmiş ve bu sahada başka eserlerin yazılmasına yol açmıştır. Bu sebeple eser, Batı ile geniş kültür birliğini hedefleyen çalışmaların bir sembolü olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:

Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145; a.mlf., *Rumeli und Bosna* (trc. J. von Hammer), Wien 1812, mütercimîn önsözü; a.mlf., *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, İstanbul 1306, s. 143; Babinger, GOW, s. 197 vd., 200, 226 vd.; a.mlf., "Ein Türkischer Stiftungsbrief des Nerkesi", MOG, I (1922), s. 151 vd.; F. Taeschner, "Die Vorlage von Hammer's 'Rumelia und Bosna'", a.e., II (1926), s. 308-310; a.mlf., "Zur Geschichte des Djihannumâ", MSOS, XXIX (1926), s. 100-102; a.mlf., "Das Hauptwerk der geographischen Literatur der Osmanen, Kâtib Çelebi's Cihannümâ", *Imago Mundi*, I, Berlin 1936, s. 44 vd.; Brockelmann, GfL, II, 565; Suppl., II, 636; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 126 vd.; Orhan Şaik Gökay, *Kâtip Çelebi (Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler)*, Ankara 1982; Fikret Sarıcaoğlu, "Cihannümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dimeşki — İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütkoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 121-142; Talât Mümtaz, "Cihannümâ'nın İlâveli Nüshası", *Ülkü*, XV/85, Ankara 1940, s. 226 vd.; sy. 86 (1940), s. 147 vd.; sy. 87 (1940), s. 428 vd.

ORHAN ŞAİK GÖKAY

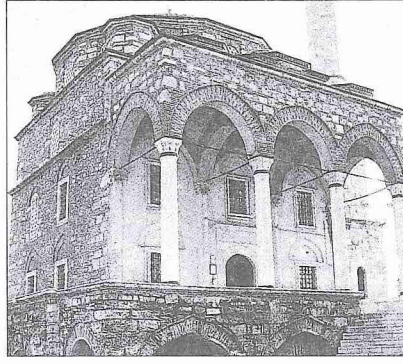
CİHANOĞLU KÜLLİYESİ

Aydın'da
XVIII. yüzyılın ortalarına ait
bir külliye.

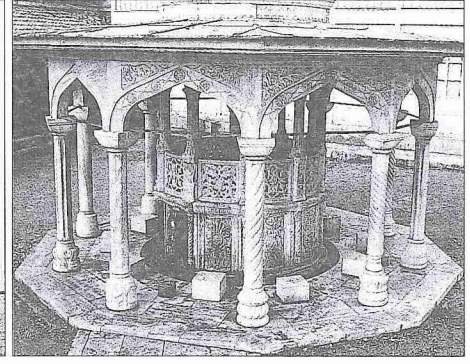
İl merkezinde bulunan ve cami, medrese, türbe-sebil ile bir çeşmeden oluşan külliye, 1170 (1756-57) yılında, Aydın-Koçarlı-Nazilli yöresinde yaşamış bir derebeyi sülâlesi olan Cihanoğulları'ndan Abdülaziz Efendi (ö. 1197/1782-83) tarafından kurulmuştur. Tasarımında klasik Osmanlı üslûbu hâkim bulunmakla birlikte cami ve şadırvandaki süslemeleriyle Osmanlı baroğunun en parlak örneklerinden biri olan ve bazı ayrın-

tlarında da gotik üslup etkileri taşıyan kendine has özelliklere sahip bir külliye-
dir. Yunan işgali sırasında büyük ölçüde tahribata uğrayan külliye 1950'lere ka-
dar muattal kalmış, bu tarihten sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmış
ve birtakım eklerle donatılan medrese bölümü Vakıflar Talebe Yurdu olarak hiz-
mete sunulmuştur (1954).

Şadırvan avlusunun basık kemerli gi-
rişi, sivri bir kemerle güneye açılan çap-
raz tonozlu ve merdivenli bir eyvanın içi-
ne alınmıştır. Külliye'nin merkezini oluş-
turan ve aynı zamanda medresenin ders-
hanesi olarak kullanıldığı anlaşılan cami
ile bunun kuzeyindeki şadırvan avlusunu
üç taraftan kuşatan medrese hücre-
leri, zemini yükseltilmiş bir platforma
oturtulmak ve cami ise tonozlu bir alt
yapının üzerine yerleştirilmek suretiyle
çevreye hâkim bir duruma getirilmiştir.
Caminin, tuğladan örülmüş sivri kemer-
lerle dışa açılan pandantifli ve kasnak-
lı kubbelerin örttüğü üç birimli son ce-
maat yeri vardır. İçeriden tromplar, dış-
arıdan onikigen kasnakla donatılmış
basık bir kubbenin örttüğü kare planlı
harime sahip olan mâbed, yatay bir sil-
me ile ikiye bölünmüş beden duvarları-
nın alt kesiminde yer alan geleneksel
Osmanlı tertibine uygun iki sıra halin-
deki pencerelerle aydınlanır. Trompların
üzerine isabet eden sekizgen prizma bi-
çiminde ağırlık kuleleri ve harimle son
cemaat yerinin sınırında yükselen mi-
naresi ile yapı klasik Osmanlı mimari-
sinde tek kubbeli camilere uygulanage-
len tasarım şemasını devam ettirmek-
tedir. Caminin alt yapısını teşkil eden
ve medreseye ait olması gereken birim-
lerin önünde, kesme taştan tıknaz pâ-
yelere oturan sivri tuğla kemerlerin teş-
kil ettiği beşik tonozlu bir revak bulu-
nur. Basamaklarla ulaşılan son cemaat
yerinde kubbe kasnakları testere dışı

Cihanoğlu Camii ve caminin şadırvanı

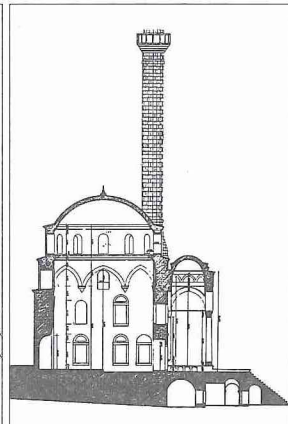
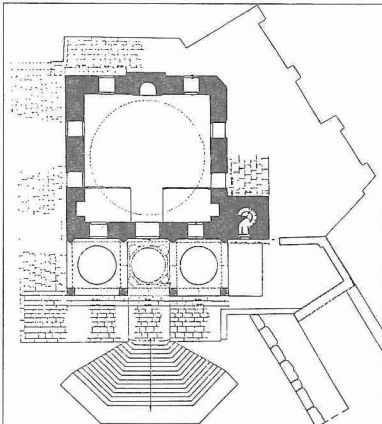
saçaklarla donatılmış olduğu gibi orta-
daki kasnak da diğer ikisinden bir mik-
tar yüksek tutulmuştur. Revak kemer-
lerinin de akantus yaprakları ve kıvrım-
larla süslü barok başlıklara oturtulduğu
göze çarpmaktadır.

Bâninin adını ve 1170 (1756-57) tari-
hini veren inşa kitâbesinin taçlandırdığı
basık kemerli harim kapısının mermer
söveleri, klasik Osmanlı süslemesindeki
rûmilerin barok zevke uygun bir şekilde
değiştirilmesiyle oluşturulmuş motifler-
le süslüdür. Harim duvarlarında, tuğla
ile kaba yontulu taşın birlikte kullanıldığı
Güneybatı Anadolu'ya has almaşık ör-
gü türü görülür. Aslında sıvalı olan cep-
helerde, özellikle son cemaat yerinde
barok üslûpta kalem işi süslemelerin
bulunduğu bilinmektedir. Alt sırada yer
alan bütün pencerelerle fevkanî mahfil-
lere isabet eden üst pencerelerin dik-
dörtgen açıklıkları mermer sövelerle ku-
şatılmış ve sivri tahfif kemerleri ile do-
natılmıştır. Diğer tepe pencereleri ile be-
den duvarlarının üst kesimlerinde ve
kubbe kasnağında bulunan pencereler
yuvarlak kemerli olup buralarda yer alan

alçı pencereler Yunan işgalinde tahrip
edilmiştir. Kesme kireç taşı ile inşa edil-
miş minare, alttaki kare, üstteki sekiz-
gen kesitli olan sığ nişlerle hareketlen-
dirilmiş iki bölümlü kaide üzerine otu-
rur; pabuç kısmı kesik piramit biçimin-
de, gövde çokgen ve şerefe sade görü-
nümlüdür.

Cihanoğlu Camii'nde görülen alçı süs-
lemeler, mimari tasarımdan çok daha
fazla dikkate değer niteliktedir. Kalıpla-
ma tekniğiyle yapıldıktan sonra kabart-
ma oluşturacak şekilde yüzeylere tesbit
edilmiş bulunan alçı tezyinat unsurları,
Osmanlı baroku mimari süslemenin en
çarpıcı örnekleri olup İstanbul'daki çağ-
daşlarını dahi gölgede bırakacak bir üs-
lup olgunluğu, kompozisyon zenginliği
ve işçilik kalitesi sergilemektedir. Kub-
benin ve sivri kemerli trompların iç yü-
zeylerinde, tromplar arasına yerleştiril-
miş sivri kemerli sığ nişlerde, bunların
arasında kalan hafif içbükey üçgen yü-
zeylerde, kasnak pencerelerinin arasın-
daki duvar parçalarında, ayrıca mihrap-
ta beyzî ve yuvarlak madalyonlarla "S"
ve "C" şeklindeki kıvrımlardan oluşan
yoğun ve hareketli bir süsleme uygu-
lanmıştır. Bu arada trompların köşe dol-
guları ile mihrap yaşmağının alt kesiminde
görülen ve geleneksel Osmanlı
süslemesinin en belirgin unsurlarından
olan mukarnas dizileri, barok ağırlıklı
tezyinatla dikkat çekici tezat oluşturu-
maktadır. Bütün bu kabartma alçı mo-
tiflerin boyalı olması süslemenin câzi-
besini bir kat daha arttırmaktadır. Alçı
süsleme ile aynı üslûba sahip olduğu bi-
linen minber ise ortadan kalkmıştır.

Ahşap kubbe ile örtülü ongen prizma
biçimindeki bir mermer hazne ile kub-
be eteğinden hareket ederek on adet
mermer sütunun taşıdığı sivri kemerle-

Cihanoğlu
Camii'nin
planı ve
kesiti

re oturan bir ahşap saçaktan müteşekkil şadırvan, klasik ve barok üslupları kaynaştıran ilginç bir tasarım ve süslemeye sahiptir. Şadırvanın ayrıntıları arasında özellikle yivli ve burmalı sütunlar, akantus yapraklı kaide ve başlıklar, yumurta ve damlalık frizleri, beyzî madalyonlarla, "S" ve "C" şeklindeki kıvrımların ve püsküllü perde motiflerinin görüldüğü ayna taşları yer almaktadır.

Medrese hücreleri, basık kemerli birer kapı ve dikdörtgen açıklıklı birer pencere ile avluya açılan kâgir duvarlı, ahşap çatılı, ocaklarla donatılmış kare planlı birimlerdir. Doğu ve kuzey kanatları iki katlı olup 1950'den sonraki onarımda bir miktar tâdil edilmiş ve avluya bakan yönde camekânli sofalarla donatılarak talebe yurduna dönüştürülmüştür. Eski fotoğraflarda, hücrelerin önlerinde kısa sütunlara ve köşeleri kıvrımlı başlıklara oturan, sivri kemerli, ahşap çatılı ve çift sıralı testere dişi saçakla son bulan bir revakın bulunduğu görülür.

Türbe-sebil, arsanın güney sınırında kübik gövdesi, ongen kasnağı ve on dilimli kubbesiyle caminin mihrap eksenine gelecek şekilde cadde üzerine yerleştirilmiştir. Bu çift fonksiyonlu yapı giriş cephesindeki değişik tasarımıyla dikkati çeker. İkiz sivri kemer biçiminde garip bir saçakla son bulan güney cephesinin ekseninde dikdörtgen açıklıklı giriş yer alır. Burası yanlardan birer pencere ile kuşatılmış ve iki yana açılmış perdelerle ortadaki bir madalyondan oluşan tezyinî bir levha ile taçlandırılmıştır. Yanlardaki açıklıklar, önlerindeki tezgâhlar ve içecek dağıtılmasına uygun madenî şebekelerle aynı zamanda birer sebil penceresi olarak tasarlanmışlardır. Türbe-sebile bitişik olan çeşme de dikdörtgen çerçevesi, sivri kemerli alınlığı, barok üslupta birleşik kemerli ayna taşı ile karmaşık bir zevki yansıtır. Çeşmenin süls hatlı kitâbesinde Cihanzâde el-Hâc Abdülazîz adı ve 1197 (1782-83) tarihi okunmaktadır.

Cihanoğlu Külliyesi'nin en ilginç unsurlarından biri, çeşme ile şadırvan avlusunun girişi arasında doğu-batı doğrultusunda uzanan ve hangi amaçla inşa edildiği tam olarak anlaşılamayan sivri beşik tonozlu revaktır. Mimari ayrıntılarıyla olduğu kadar oranlarıyla da gotik üslûbun izlerini taşıyan bu revak, sırtını cami-medrese ikilisinin bulunduğu platformun istinat duvarına dayamakta, birer kemerle batı ve doğu yönlerine, üç kemerle de güneye açılmaktadır. Tıknaz

pâyelerle istinat duvarındaki konsollara oturan ve kaval silme gruplarıyla donatılmış olan sivri kemerler, Haçlı seferlerinden sonra Doğu Akdeniz kıyılarında, Kıbrıs'ta, ayrıca Rodos ile Girit başta olmak üzere bazı Ege adalarında gelişme imkânı bulan ve XIV. yüzyılda Güneybatı Anadolu'da Beylikler dönemine ait bazı yapılarda da etkileri hissedilen gotik mimariye bağlanmaktadır. Pâyelerin kalın tutulmuş olması, ayrıca güney cephesinde kemerler arasına yerleştirilmiş duvar pâyeleriyle beşik tonozun içinde bunlara karşı gelen omurga kemerleri bu revakın, sonradan inşasından vazgeçilen veya zamanla ortadan kalkmış olan kâgir bir üst yapıyı taşımak amacıyla tasarlandığını düşündürmektedir. Taşrada âyanların XVIII. yüzyılda güçlerinin doruğuna eriştikleri ve imkânlar elverdiği nisbette Osmanlı hükümdarlarını taklit ettikleri hesaba katılacak olursa söz konusu üst yapının cami ile bağlantılı hünkâr kasrı türünde bir bölüm olduğu düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Asaf Gökbek — Hikmet Sölen, *Aydın İli Tarihi*, İstanbul 1936, s. 176-179; R. M. Riefstahl, *Cenubu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi* (trc. Cezmi Tahir Berklin), İstanbul 1941, s. 31-32; *Turistik Cepheleleriyle Aydın*, İzmir 1958, s. 38-40; *Leman Kisa, Aydın Tarihi ve Coğrafyası*, Aydın 1960, s. 128-129; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, s. 387-388; Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 296-297, 322, 325, 333; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1983, I, 678-686; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimârisi*, İstanbul 1986, s. 394.

M. BAHÂ TANMAN

CİHANSÜZ, Alâeddin

(ö. 556/1161)

Gurlu hükümdarı
(1149-1161).

Gurlu Sultanı İzzeddin Hüseyin'in yedi oğlundan biri olarak dünyaya geldi. Babasının ölümü üzerine yerine geçen oğlu Seyfeddin Sürî, topraklarını kardeşleri arasında eşit şekilde bölüştürmüştü. Kendi hissesini beğenmeyen Kutbüddin Muhammed topraklarını kardeşlerinden Bahâeddin Sam'a terkederek Gazneli Sultanı Behram Şah'a katılıp ona hizmet etmeyi tercih etti. Kısa sürede kendisini sevdiren Kutbüddin yetenekleriyle dikkati çekiyordu. Bundan hoşlanmayan bazı kimseler Behram Şah'ın onun aleyhinde kışkırtınca bir süre sonra Kutbüddin zehirlenerek öldürüldü. Bu olaydan sonra Gurlular ve Gazneliler arasında bir düşmanlık başladı.

Kardeşinin bu şekilde öldürüldüğünü öğrenen Seyfeddin Sürî intikam almak için Behram Şah'ın üzerine yürüdü ve Gazneliler'i mağlûp etti (1148). Behram Şah kaçarak canını kurtarabildi. Gazne'de kalan Seyfeddin Sürî bir müddet sonra idarededeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı halkın ve eşrafın güvenini kazandığına kani olunca maiyetini tekrar Fîrûzkûh'a gönderdi. Bu arada kendisini toplayan Behram Şah düzenlediği büyük bir ordu ile Gazne'ye doğru ilerlemeye başladı. Yapılan savaşta Seyfeddin ve veziri Seyyid Mecdüddin mağlûp edilerek öldürüldüler (1149).

Seyfeddin'den sonra tahta geçen Bahâeddin Sam ise intikam maksadıyla Behram Şah ile savaşmak için giderken yolda hastalanıp ölünce Gurlu tahtına Alâeddin Hüseyin geçti (1149). Büyük bir kararlılıkla yola çıkan Alâeddin Behram Şah ile arka arkaya üç defa savaştı ve her defasında onu mağlûp etti. Behram Şah ancak Pencap'a kaçarak canını kurtarabildi. İntikam hırsıyla gözü dönen Alâeddin Gazne'yi yağmalayarak yedi gün yaktı. Bütün mimari eserler, kütüphaneler, bahçeler tahrip edilirken binlerce insan öldürüldü (545/1150-51). Gazneliler'in diğer önemli bir merkezi olan Büst de aynı şekilde yağma ve tahrip edildi. Bu yüzden Alâeddin "Cihansüz" (dünyayı yakan) namı ile meşhur oldu.

Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî çıkan dumanlardan gökyüzünün karardığını, şehrin yağma, katliam ve soyguna mâruz kaldığını söyler. Bu sırada Sultan Mahmud, Mesud ve İbrahim'in dışında diğer Gazneli sultanların türbeleri de yıkılarak hemen her şey ateşe verildi. Gazne eşrafı da öldürülerek kanlı ile ıslanan toprak bir kale yapımında kullanıldı. Öldürülen kardeşlerinin intikamını bu şekilde aldığı kanaat getiren Cihansüz muhtemelen Gazneliler'le dost olan Selçuklular'dan çekindiği için Gazne'den ayrıldı. Yol boyunca uğradığı Gazneli şehirlerini de tahrip etti. Fîrûzkûh'a dönünce Gazneli ve Selçuklu sultanlarını taklit ederek "es-Sultânü'l-Muazzam" unvanını aldı. Daha önceki Gurlu hükümdarları emir veya melik unvanını kullanıyorlardı. Bu sırada kendisine güveni o kadar artmıştı ki Selçuklu Sultanı Sencer'e de kafa tutarak eskiden beri verilmekte olan vergileri ödememeye başladı. Daha sonra Selçuklular üzerine sefere çıktı ve iki ordu Fîrûzkûh ile Herat arasında savaşa tutuştu (547/1152). Cihansüz mağlûp edilerek esir alındı. Fakat Horasan'da